

A házasság társadalomtörténete

Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.

(Múltidéző-zsebkönyvtár.) L'Harmattan, Budapest, 2008. 168 oldal.

Péter Katalin házasságról szóló könyve mintegy „mellékterméke” az immáron sok éve folyó parasztságtudományának. A kötet mégsem csak a parasztságról, hanem az arisztokratakról is szól, vagyis arról a nemességből kiemelt szűk rétegről, amelyikről a legtöbb történeti forrással rendelkezünk. Így a könyv, ha nem is teljességgel – mert a városi polgárság, a köznemesség, a világi és egyházi értelmiség kimaradt –, de a 16–17. századi magyarországi társadalom többségének házaseletébe, házassági szokásaiba betekintést nyújt. A kötet főszerzője azonban elsősorban mégiscsak a parasztság, az a társadalmi csoport, amelyik a tárgyalt időszakban az ország lakosságának feltehetőleg csaknem 90%-át alkotta, ám ennek ellenére történettudományi vizsgálata kevésbé népszerű kutatási téma. Ez részben fakadhat az elérhető források jellegéből, de a szerző szerint elsősorban nem erről van szó. Szerinte (mi, értelmiségi történészek) nem tudunk érzékelmentesen viszonyulni a parasztokhoz: vagy spontán közösséget érzünk velük, vagy ösztönösen ódzkodunk tőlük, és „csak az arisztokratakkal tud mindenki azonosulni.” (35.) Pedig parasztok és arisztokrata is összetartoztak, egymásra voltak utalva. Viszonyuk, a szigorú alá-fölérendeltség ellenére, legalábbis Péter Katalin kora újkori Magyarországon – ami kizárja a hódoltságot, illetve a független Erdélyt, és csak a 16–17. századot, vagyis lényegében a török uralom korát jelenti – meglehetősen speciális volt. Mint ahogy azt a szerző a könyv utolsó lapján megjegyzi: „Nem véletlenül lett a nemzeti romantika gondolatvilágában éppen a 16–17. század úr és jobbágy viszonyának idilli korszaka. Később, nagyjából a 18. század elején a társadalmi érintkezés ismertségre alapozott formája a nagybirtokról eltűnt.”

A házasság témája, annak ellenére, hogy Péter Katalin korábbi, családra és gyerekekre vonatkozó tanulmányainak természetes folytatása, illetve, hogy az esküvőre, főleg annak ceremóniájára, reprezentatív jellegére vonatkozó történeti tanulmányok immáron több évtizede nagy népszerűségnek örvendenek, egyáltalán nem magától értetődő. Legalábbis nem itthon. A hazai történetírásban eddig keveseket érdekelt a kora újkori házasság abból a történeti antropológiai, szociológiai és szociálpszichológiai szempontból, amelyikből Péter Katalin vizsgálja témáját. E megközelítésben mutatja be például a házasság funkcióját az egyén és a társadalom életében; a házassági kötelék jellegét és az intimitás mélységét; a szerelem és a házasság viszonyát. Úgy is mondhatnánk, eddig keveseket érdekelt „a legfőbb dolog” (ahogyan a könyv mottójául választott idézet szerint Thurzó György fogalmazott 1598-ban) a kora újkori ember életében. Így a könyv – annak ellenére, hogy a L'Harmattan történelmet népszerűsítő soroza-

tában és sajnos ennek megfelelően, jegyzetek nélkül jelent meg – úttörő jellegű. Ha az arisztokrata házasságokról a kort kutató történészek rendelkeztek is már értesülésekkel, hiszen a családtörténeti munkákban ez örökzöld kultúrtörténeti téma maradt, a parasztság házasodásainak antropológiai-pszichológiai vizsgálata eddig fehér foltot jelentett a történettudományban. A könyv egyik legnagyobb erénye tehát a parasztság házasodási szokásainak felvázolása, az erre vonatkozó forrásolvasási és forrásértelmezési lehetőségek bemutatása, ami az érdeklődő nagyközönségnek és a kora újkort kutató történészeknek egyaránt új és izgalmas. Ebből a szempontból különösen sajnálatos, hogy a források hosszabb idézésére és a forráshelyek pontos megjelölésére (legalább végjegyzetek formájában) már nem jutott hely.

Kezdjük azonban a könyv elején, a feltűnően terjedelmes bevezetővel, amelyben a szerző módszerét, témaválasztását mutatja be. Azok, akik a bevezetéseket át szokták ugrani, most meglehetősen sokat veszítenek, ugyanis nem csak a szerzői stílus, hanem az előre bocsátott gondolatok is merészek és dinamikusak. Péter Katalint és munkásságát ismerők tudják, hogy a szerző elveti a sallangot, a kerтелést, a tudományos allúrt, az értelmiségi felsőbbrendűségből és öngazolásból lerakódó fogalmi-retorikai bonyolultságot. Mondatai rövidek, pontosak és fogalmilag tiszták. Péter Katalin azonban nemcsak úgy ír, ahogy beszél, hanem történeti módszere is a mindennapi megismerés módszerét tükrözi. Az első fejezet azt sugallja, hogy más módszer feltehetően nincs is, mint amit az „ők és mi” dualizmusára építő, híres antropológiai művek kritikáján keresztül bemutat. Ám mind az *ők*, mind a *mi* meglehetősen problémás konstrukció. A „mi, amerikaiak”, „mi, nyugatiak”, „mi, európaiak” szemszögéből írt antropológiai, történeti munkák legtöbbször valamilyen értékalapú, evolucionista megfontoláson nyugszanak. Hogyan használhatnám a „mi” látásmódját, kérdezi a szerző, amikor „Magyarországon kívül még az értelmiségi középosztály világában is bizonytalanul mozogok. [...] Nincs tehát sok értelme annak, hogy éppen a múlt szereplőitől különböztessen meg magam, ha a jelenben élő *mások* megismerése is feladat. Egyszerűbb természetesen a jelenben tájékozódni, mint a múltban, de lényeges különbséget a kettő között nem látok.” (10.) A befogadás szempontjából tehát érdektelen, hogy mikor éltek és kik azok a mások, akikről véleményt próbálunk formálni, hiszen *másságukban* azonosak, legyen szó akár a 16. századi paraszti társadalom, akár a mai magyar vagy kínai munkásság tagjairól. Ez persze még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a különböző „mi-látásmódok” ne strukturálnák megismerésünket, de talán e látásmódok konstruáltságának és gyengeségeinek tudatában nagyobb az esélyünk a belátóbb megismerésre. Mi sem példázza jobban az értékalapú, evolucionista szemlélet térhódítását, állítja Péter Katalin, mint John Hajnalnak az a (hidegháborús történetírássra jellemző) nézete, miszerint a „kontinensen Szentpétervártól Fiuméig végigvonul egy demográfiai határ”, amelytől keletre az emberek „nem fektetnek be érzelmi kapcsolatokba, mert általános tapasztalatuk az, hogy mindenki korán meghal, és mivel sokan szülnek, könnyű az elveszetteket pótolni.” (17.) Mindez természetesen (Hajnal szerint)

bonyolult módon összefügg bizonyos demográfiai jelenségekkel (köztük a „nyugatiak” későbbi házasodásával) és a kapitalizmus – ebből adódó – más jellegű fejlődésével egyaránt. Péter Katalin könyvének egyik legfőbb célja éppen ezeknek a korábbi, evolucionista szemléletű tételeknek a cáfolata.

A téma „tárgyalása” tizenegy alfejezetre oszlik: (1) A házassági piac; (2) A sok házasság; (3) Házassági szabályok; (4) Társkeresőben; (5) A házasodási szokások; (6) Álarcosok, bűvész; (7) Mindenki ismer mindenkit; (8) Az érzelmek; (9) A rossz házasság nem természetes; (10) Bonyolult házastársi érzelmek; (11) Változatok a házasságra. Az írás tengelye a „sok házasság”-ról szóló második fejezet. Péter Katalin bemutatásában a kora újkori ember házasság: a házasság a felnőtt ember természetes állapota. Az élettársi kapcsolatot, szerelmi aktust ennek megfelelően keményen szankcionálták, erre lehet példa az a könyv végén hozott úriszéki eset, amelyben Fodros György és Ilona paráznság vádjával került a bíróság elé (157). Védekezésük – miszerint „mi szerettük egymást, azért cselekedt[ü]nk” – haszontalan volt, mivel a bíró szerint a házasságot semmi sem akadályozta meg, elkövethették volna tettüket „Isten szerént” is, így a párt pellengérré, vesszőzésre és a birtokról való kivetésre ítélte. Ha mindehhez hozzáteszük, hogy a kora újkorban az adózó alany a „házas” férfi volt (45), akkor az úriszék szigorú ítélete talán érthetőbbé válik. Bár a röghöz kötésre vonatkozó, Dózsa-felkelés utáni törvényekből kiderül, hogy a gazdálkodó özvegyasszony is lehetett adóalany, a leggazdagabbakat és a legszerencsétlenebbeket leszámítva e korban az özvegyiség alapvetően átmeneti állapotnak számított. Számolni elsősorban a nők jobbággal számoltak. A kora újkori ember tehát élete legnagyobb részét a házasság keretei között élte, és elsősorban a magas halandóság miatt, de válás folytán is, sűrűn újraházasodott. Minden jel szerint csak kevesen várták ki az egyéves gyász leteltét (80). Mondani sem kell, a hajadon vagy az agglégény élet hasonlóképp a kivételek közé tartozott.

Mindez talán elsőre nem is meglepő; mit is várnánk egy „hagyományos” társadalomtól? Csakhogy e szabály következetes érvényesülése már egyáltalán nem annyira természetes; olyan bonyolult társadalmi mechanizmusokat feltételez, amelyeket ritkán gondolunk át. De Péter Katalin éppen ezt teszi. Ha a házasság volt a természetes, mint ez a törvényekből és megannyi más forrástípusból kiderül (például a lelkészek járandóságára vonatkozó, református iratokból – 54), akkor mindez azt feltételezi, hogy működött a „házassági piac”. Ebből pedig többek között az következik, hogy a házasság érdekében a paraszti szabad mozgás is természetesnek számított. (Ez Magyarországon mindenekelőtt a menyasszony költözését jelentette, de az örökös jobbágság ellenére nem kizárólag ezt.) A fentiekkel függ össze továbbá az is, hogy működtek a társkeresés bonyolult formális és informális mechanizmusai. Mint az a szerző demográfiai mélyfúrásaiból megállapítható, a párkeresésre szánt idő a paraszti társadalomban rendkívül rövid, nagyjából négy év volt. A parasztlányok, valószínűsíthetően, 14–18, a fiúk pedig 18–22 éves korukban házasodtak, ők tartoztak tehát a gyermekek és a hajadonok-agglégények közötti, fogalmilag nehezen leírható átmeneti korhoz.

A kora újkori jól működő házasságból hasonlóképp következik, hogy a törvényi tiltások egy részére nem volt igazán szükség. Feleslegesnek tűnik például tiltani a kiskorúak házasságát vagy a házasulandók közötti túlzott különbséget, de a családi beleegyezés elvárásának, vagy a házasságra kényszerítés elítélésének hangsúlyozására sem volt különösebb szükség. A szabályokat természetesen nem mindenki tartotta be, és a hivatkozás az erőszakos házasságra gyakran szerepelt a válóokok között. Ám ahogyan a szerző hangsúlyozza, a szabályokat érdemes volt betartani, mert áthágásukat a társadalom szankcionálta. Az egyházi és nem egyházi házasság bonyolult kérdésével a könyv ugyan viszonylag keveset foglalkozik, az azonban kiderül, hogy házasságot érdemesebb volt gyűlekezeti és pap előtt kötni, még ha a titokban kötött házasság továbbra is megőrizte érvényét. Egyetlen házassági szabály „célszerűségével” kapcsolatban merülnek fel kételyek az olvasóban, és ezeket, úgy tűnik maga a szerző is osztja (bár a kérdés részleteit ebből a szempontból nem vizsgálja), és ez a negyedízigleni rokonházasság tilalma. Mint ismeretes ezt a tilalmat a középkor óta folyamatosan ismételték. A társadalmi túlélés szempontjából bizonyos mértékig érthető is ennek a célszerűsége: a kis falvak társadalmában (márpedig a kora újkori Magyarországot ez jellemezte) a rokonházasság a legkézenfekvőbb megoldás lehetett, de mind a genetikai kevertség, mind a társadalmi dinamizmus megőrzése érdekében nem volt kívánatos. Folyamatos tiltása talán arra utalhatott, hogy a „családban” gondolkodó hagyományos társadalmak mégis természetszerűen a rokonházasság felé gravitáltak. Ebből a szempontból Mélius Juhász Péter megengedőbb álláspontja a tiltás harmadízigleni szűkítéséről (jogilag bármennyire is abszurdnak tűnik – 60) a társadalmi nyomás erejéről tanúskodik.

A társkeresés bonyolult mechanizmusainak kiváló működését és mintegy társadalomformáló erejét támasztja alá az a tény is, hogy a kora újkorban, akárcsak a középkorban, a „távolról házasodás az arisztokratáknál éppen olyan általános volt, mint a jobbágyoknál. A különbség annyi, hogy míg a jobbágyok életében az uraság birtoka volt a belső határ, az arisztokratáknál az országhatár működött ilyen értelemben.” (87.) A távolról házasodás – mindkét társadalmi rétegnél – nem csak a rokonházasság tiltásából (vagyis afféle jogi rangot nyert társadalmi bölcsességből) következett, hanem magából a vidéki arisztokrata létből, illetve a paraszti településszerkezetből is. Egy másik, szintén nagyon értékes demográfiai mélyfúrásából a szerző ugyanis megállapítja, hogy a házasulandó ifjak számottevő kohorszra a közvetlen környezetükben (az első házasság ugyanis többnyire kortársak között zajlott) csak az esetek egyharmadában számíthattak. A többi esetben a falvak mérete egyszerűen túl kicsi volt ahhoz, hogy megfelelő esélyt teremtsen lakóinak a társkeresésre. A kora újkori jobbágyság mozgékonyására utal, hogy a társkeresési kör akár 60 kilométeres távolságra is kiterjedhetett: megtörtént például, hogy a jobbágyok Patakról Kassára vagy Miskolcra házasodtak (85).

Márpedig ha az emberek többsége nem a környezetéből házasodott, akkor az ismerkedés fórumai, illetve az ismerkedést szolgáló közvetítői hálózat a társadalmi működés meghatározó eleme kellett, hogy legyen. Az arisztokraták

körében a helyzet viszonylag egyértelmű, mert gyakran megmaradt a levelezésük: a kiházásítás nem csak a szülők társadalmi hálózatán múlt, hanem gyakran az egész rokonság, baráti kör az ügyön dolgozott. Ugyanakkor az arisztokrata „sokadalmak” valóban népesek voltak, és sokkal nagyobb távolságokban kötötték össze a felső osztályt, mint ez a parasztnál elképzelhető. Ám minden jel szerint az ismerkedés fórumai az utóbbiak esetében szintén jól működtek. Ennek bizonyítására Péter Katalin a népi kultúra eddig kevésbé ismert tájainak feltérképezésére vállalkozik, és nemzetközi összehasonlításban is fontos, új adatokat hoz a felszínre.

A bahtyini feje tetejére állított világ magyarországi példájához a forrást Miskolczi Csulyak István (1575–1645) református esperes egyházlátogatási jegyzetei nyújtják. A hatszor nősült, külföldi egyetemeken edződött Zemplén megyei esperes ugyanis igen élénken érdeklődött a pór nép mulatságát, szórakozását szolgáló közös rituálék iránt. Az általa lejegyzett adatok valóban rendkívül értékesek, és kiválóan érzékeltetik a népi és az elitkultúra elválását, illetve az egyház erőteljesebb jelenlétét a társadalmi diszciplináció folyamatában, a távolról házassodás paraszti mechanizmusait azonban csak részben világítják meg. A Miskolczi által leírt ünnepek és rituális találkozók (mint például a falusi fonóbeli találkák, amire, Péter Katalin utalása szerint éppen az említett esperes hozza a legkorábbi adatokat) főleg egy-egy falura és annak szűkebb környezetére vonatkoztak. Így ez a forráscsoport a társkeresés rendszerének falvakon átívelő mechanizmusainak csak bizonyos elemeire világít rá. A településeket összekötő mozgásra utal a piacra járás, a borért menés szokása, amelyekkel a könyv csak röviden foglalkozik, és ide tartozhatna még a fürdőbe járás is, ám ez utóbbira a szerző kizárólag az arisztokraták kapcsán tér ki, holott nem kizárt, hogy a (névtelen és neves) fürdőhelyek valójában nemcsak számukra, hanem a parasztok számára is ismerkedési fórumot nyújtottak. Talán érdemes lenne ebbe az irányba tovább folytatni a kutatást, és egyrészt jobban körüljárni a városok közvetítő szerepét, másrészt alaposabban feltárni a leánynezőbe menés (elutazás) működését, rítusát.

Az írásmű utolsó négy fejezete az érzelmekkel és a házaselet minőségével foglalkozik. Itt a források egyértelműen az arisztokratáknak kedveznek. A jó, érzelmdús vagy legalábbis egymás iránt gondoskodó házasságokra vonatkozó főúri levelezések szép számmal megmaradtak, akárcsak azok az adatok, amelyek ennek az ellenkezőjére engednek következtetni. Nehezebb a helyzet a paraszti házaselet forrásaival. Itt az úriszéki (különösen a boszorkány-) perek jelentik a legfőbb forráscsoportot (a szerző nem kívánta bevonni az elemzésbe az irodalmi forrásokat, mert azok szerinte többnyire személytelenek). Péter Katalin meggyőző érveket hoz fel amellet, hogy a házaseleten belül a szeretet meglelte általános elvárásnak számított, „a szerelmet tekintették a házasság összetartó erejének” (157), és a konfliktusokat sokféle eszközzel igyekeztek orvosolni a szerződéses megállapodástól kezdve egészen a mágiáig, végső esetben pedig a válásig.

A házasságokat már a kortársak is két csoportba sorolták: szerelmi, illetve érdekházasságba. Péter Katalin, miután bemutatja, hogy érzelmileg az érdekhá-

zasságok is kiválóan működhetnek, felteszi azt a kérdést, amire véleménye szerint csak spekulatív, közhelyes válaszokat lehet adni: „miért alakulhatott a szerelem teljes kizárásával létrehozott házasságok ismeretlen arányú része jó, meghitt kapcsolattá?” (149.) A szerző nem kíván spekulációkba bocsátkozni, így a kérdés még bizonyára sok kutatónak foglalkoztatja majd a képzeletét. És nem ez lesz az egyetlen, hiszen a könyv tele van kisebb-nagyobb horderejű felvetésekkel, tömören kifejtett történeti meglátásokkal, amelyek ha nem is mind kapcsolódnak szorosan a könyv témájához, mindenképp a kora újkori parasztság és arisztokrácia jobb megértését szolgálják. Ezek közé tartozik például a társadalom nemi elkülönülésének korabeli hiánya. Szemben a 19–20. századra vonatkozó néprajzi adatokkal, a nemek a kora újkori paraszti társadalomban még ugyanabban a térben léteztek, a családi-szomszédsági kötelékek még minden jel szerint erősebbnek számítottak (például a templomi ülésrendben), mint a nemek és korosztályok szerinti elkülönülés kívánalma.

A számtalan egyéb kérdésfelvetés említésétől helyütt talán eltekinthetünk. Az, aki ismeri Péter Katalint, tudja, mennyire gondolatébresztő történész, mennyire nyitott és dinamikus (a könyv kapcsán elég megemlítenünk például a bevezetőben a mai meglegházasságokról és párkapcsolatokról szóló fejtegetését), és mennyire ügyesen olvas a forrásokból és a források közt. E könyvében annak bemutatására vállalkozik, hogy mit tudhatunk meg a kora újkori társadalom házassági szokásairól abban az esetben, ha nem a 19–20. századi néprajzkutatásra vagy irodalmi benyomásainkra, hanem kizárólag a forrásokra hagyatkozunk.

Almási Gábor